

Zelenyak O. M. The interpretation of Nestor Makhno's image in the Soviet literature 20s

This article describes the formation of the image of Nestor Makhno by the Soviet power. It characterizes the change of the Soviet concept from positive estimation of Makhno to his proclamation out of him as a «deserter» and «traitor», which creates and confirms the image of Makhno as a criminal, not a politician. On the example of fiction 20s the interpretation of this image is shown from the different of views on «Makhnovshchyna». The article tells about the creation of «father» Makhno's portrait in a natural way at first and then it became purposeful and unobjective under the pressure of reigning ideology.

Keywords: Nestor Makhno, «Makhnovshchina», anarchism, civil war.

УДК 94:821.161.2'05-94(477.63)"192/193"

С. О. Звілінський

РАДЯНСЬКА РЕВОЛЮЦІЙНА МЕМУАРИСТИКА 1920–30-х рр. (НА ПРИКЛАДІ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОГО ІСТПАРТУ)

У статті показано витоки, а також процес складання комплексу писемних наративних джерел з історії Громадянської війни в Росії, за період 1920-30-х рр. Основна увага в ній приділена Комісії з історії Жовтневої революції та історії Комуністичної партії (Істпарту) – котра являлась ключовою структурою, що займалась збором та обробкою джерел даного виду. На прикладі Катеринославського (Дніпропетровського) істпарту прослідковано трансформацію функцій даних інституцій, методичку та принципи їх роботи.

Ключові слова: Істпарт, писемні наративи, мемуарні джерела, спогади, революційне мемуарописання, пропаганда.

Протягом радянського періоду мемуарна література з історії Жовтневої революції та Громадянської війни була досить поширеним видом наочної ілюстрації історичної дійсності. Крім того, вона носила виражені пропагандистські функції та функцію виховання в дусі героїзму, як правило, на прикладах самопожертви. Особливо вагома роль відводилась даним джерелам в контексті краєзнавчих досліджень. Вони використовувались як ілюстративний матеріал для підтвердження окремих положень офіційної концепції радянської історіографії.

Попри несправедливе, певне скептичне ставлення на сучасному етапі до зразків радянської революційної мемуаристики, вона продовжує використовуватися в тематичних дослідженнях з історії Української революції. Однак, належного джерелознавчого осмислення даного корпусу джерел в українській історіографії обмаль. Ситуативному аналізу вони піддаються в контексті наукових розробок з їх залученням.

Незаперечним є той факт, що однією з головних умов правильного використання будь якого джерела, є з'ясування логіки та історичного контексту в якому воно було створене. Особливо це твердження актуалізується в процесі використання писемних наративних джерел, враховуючи високу ступінь властивого їм суб'єктивізму.

Перші два десятиліття радянської влади в Україні були досить плідними в плані продукування текстів мемуарного характеру. Основною структурою радянської партійної історичної науки в 1920-30-х рр., в завдання якої входило збирання спогадів учасників та очевидців подій Громадянської війни на місцях, були істпарті. Діяльність даних інституцій вирізняється впровадженням нових ідей, підходів, дослідницьких методів, що викликали та продовжують викликати неоднозначні оцінки як радянських так і сучасних науковців.

Тож, метою даної роботи, є відстеження механізмів та методик збору і опрацювання істпартами корпусу писемних наративних джерел, що без сумніву визначало їхню інформативну цінність. Важливим є з'ясування специфіки трансформацій функцій істпартів від історико-партійних до пропагандистських, вивчення як об'єктивних так і суб'єктивних чинників, що відігравали вагому роль в процесах продукування джерел мемуарного характеру в 1920-30-х рр., мотиваційних норм якими керувалися автори таких текстів для їх написання.

Подібні студії є необхідною передумовою впровадження радянської революційної мемуаристики до сучасних наукових досліджень.

Поставлені цілі дослідження розкриваються на прикладі діяльності Катеринославського (пізніше Дніпропетровського) істпарту, котрий був одним з найпотужніших в межах Південноукраїнського регіону, та ступінь архівної збереженості матеріалів якого, дозволяє зробити це в повному обсязі.

Структурі та функціонуванню істпартів (як центрального так і республіканських) у радянський період було присвячено значну кількість робіт. Як правило, такі дослідження почали з'являтися в другій половині ХХ ст. після ХХ з'їзду КПРС. Більш сприятливі, в порівнянні з сталінським періодом, умови для розвитку радянської історичної науки дали поштовх для інтенсивної наукової розробки даної тематики. В цей час з'являються роботи в яких діяльність істпартів стає предметом спеціального вивчення.

Серед найбільш ґрунтовних наукових робіт на теренах радянської України варто відзначити роботи Сарбея В. [1; 2], Кашкіна Б. [3], Щедріної Д. [4], Комаренко Н. [5]. Вказані дослідники вивчали різні аспекти

діяльності іспартів УРСР, однак лише побіжно торкаються проблеми формування ними мемуарного корпусу джерел.

Зокрема, в роботах Щедриної Д. звучить думка про необхідність розгляду діяльності саме місцевих іспартів, механізмів та методик їх роботи. Вона наголошує на важливій складовій їх діяльності по створенню та обробці потужної джерельної бази, створенню масивного мемуарного блоку, та організацію його практичного використання.

На ролі іспартів у збиранні та опрацюванні мемуарних джерел зупинялися відомі радянські джерелознавці Голубцов Г. та Стрельський В. в контексті розгляду процесу формування мемуарного блоку джерел в 1920-30-ті роки [6; 7]. Однак, належного критичного осмислення діяльності даних інституцій в них не подавалось, як і в решті наукових розробок радянського періоду. Не висвітлювалось об'єктивне ідеологічне підґрунтя функціонування іспартів, залежність від партійної лінії, не показувалась тенденційність їхньої роботи, оминались основні негативні моменти. Традиційно, дані інституції розглядались як першопочатки радянської історичної науки, в даному випадку партійної.

Сучасна наука продовжує цікавитися маловідомими сторінками функціонування іспартів. В країнах пострадянського простору з'являється все більше робіт присвячених різним напрямкам їх діяльності. Дослідники наголошують на необхідності перегляду ролі іспартів як складової історичної науки, радянського механізму пропаганди та інструменту політичної боротьби.

Серед українських вчених цікавими є роботи Московченко Н. [8], Пирога Р. [9], що показують роль іспартвідділів в розвитку архівної справи та формуванню архівних фондів в Україні. Окрім того, Пиріг Р., торкається питань джерелознавчого аналізу спогадів відомих більшовицьких діячів, однак, беручи до уваги лише опубліковані зразки даного жанру [10]. Значення діяльності іспартів та накопичених ними матеріалів для розвитку історичного краєзнавства висвітлює в своїй статті Гиляка С. [11].

В сучасній російській історіографії стають популярні дослідження присвячені регіональним особливостям діяльності іспартів. Використання нових методологічних підходів та розширення джерельної бази дає змогу вченим розглянути функціонування даних інституцій під іншим кутом зору [12]. Також, російські дослідники акцентують увагу на спеціальному джерелознавчому вивченні саме радянських писемних наративів з історії Громадянської війни. Ними переосмислюються механізми їх залучення до наукових досліджень. Розглянуті дослідниками мемуари різних соціальних груп та прошарків, в результаті їх співставлення дають можливість зробити цікаві висновки та порівняння [13].

Тож, якщо говорити про радянське революційне мемуарописання, то його початки припадають вже на останні роки Громадянської війни, що було прерогативою видних більшовицьких діячів.

З початку 1920-х рр. над своїми спогадами починають активно працювати Антонов-Овсієнко В., Бош Є., Затонський В., рефлексії яких можна віднести до класичного зразку даного жанру. В цей же період з'являється значна кількість спогадів, що висвітлюють перебіг революційних подій в конкретних адміністративних одиницях чи в ключових містах – як правило в потужних промислових центрах. До таких можна віднести загальновідомі роботи Петровського Г., Квірінга Е., Гопнер С., Ряппо Я.

В більшості таких мемуарів, широко залучаються матеріали тогочасної преси, листівки, відозви. Інформативності додає використання особистих архівів, що сформувалися у авторів в процесі революційної діяльності.

Такі спогади писались відносно автономно, як правило без чіткого партійного замовлення. Необхідність дотримання певних рамок усвідомлювали самі автори, будучи старими та досвідченими більшовиками. З питань редагування та публікації вони співпрацювали безпосередньо з видавництвами. Пізніше, в 1930-х рр., багато з цих героїв революції потрапили під прес сталінської репресивної машини, а той відносний лібералізм викладу думок у спогадах, що був ще можливий за часів непу, остаточно ліквідовувався.

Однак, масово, спогади учасників Громадянської війни, представників більшовицького табору, почали з'являтися з середини 1920-х рр., що пов'язано з діяльністю Комісії з вивчення історії Жовтневої революції та історії Комуністичної партії – іспартів.

Всеросійська Комісія з історії Жовтневої революції та РКП(б) – Центральний іспарт, була законодавчо оформлена постановою РНК РСФРР у вересні 1920 р. Центральний її відділ знаходився в Москві. Спочатку комісія діяла при Державному видавництві, згодом при Наркомосі РСФРР, а з грудня 1921 р. підпорядкована ЦК РКП(б). Вона діяла на правах окремого відділу, до повноважень якого входило збір, обробка, зберігання та публікація матеріалів з історії комуністичної партії, революційного руху, російських революцій та Громадянської війни.

Аналогічні процеси дублювалися і в інших радянських республіках. Так, навесні 1921 р. прийнято рішення ЦК КП(б)У та опубліковано постанову ВУЦВК про створення Іспарту в УСРР [14, с.112]. Спочатку він підпорядковувався ВУЦВК, а з березня 1922 р. ЦК КП(б)У. Основні засадничі позиції та завдання його були ідентичні центральному органу в Москві, зрозуміло носячи певну регіональну специфіку.

Від початку, до колеґії комісії іспарту увійшли ветерани революційної боротьби, надійні більшовики Г. Петровський, С. Косіор, Е. Квірінг, В. Затонський, Д. Мануїльський, головою було затверджено М. Скрипника.

При губернських та обласних комітетах створювались бюро іспарту, а в повітах, волостях, районах для даної роботи виділялись спеціальні уповноважені. На 1925 р. в Україні діяло 20 місцевих іспартвідділів.

В 1928 р. Іспарт ЦК ВКП(б) був об'єднаний з Інститутом В.І.Леніна, після чого була створена секція місцевих іспартів при секторі історії ВКП(б) в ньому. Слідом за цим, 7 жовтня 1929 р. Іспарт ЦК КП(б)У був реорганізований в Інститут історії партії та Жовтневої революції на Україні [14, с.467]. З 1939 р. місцеві (обласні) Іспарти увійшли до складу партійних архівів обкомів КП(б)У.

Тож загалом, діяльність регіональних бюро Іспарту охоплює період з 1921 р. по 1939 р., і буде розглядатися нами саме в цьому хронологічному діапазоні.

За досить короткий період, Іспартом було вибудовано розгалужену мережу представництв з чіткою вертикаллю управління. Центральний Іспарт мав повноваження здійснювати загальне керівництво діяльністю регіональних відділень, дослідженнями які в них проводились.

Кадровий склад на місцях, також формувался з видних більшовиків, учасників революційних подій. Із зрозумілих причин, колишні «буржуазні» історики які навіть проявили свою лояльність до нової влади, до такої значимої справи як написання історії партії більшовиків не допускались.

З перших днів свого існування, іспартвідділи в Україні повели активну роботу по виявленню різнопланових джерельних матеріалів, присвячених чотирьом основним тематичними руслами. Це історія революційного руху в Росії, революція 1905 р., Жовтнева революція та Громадянська війна. Окрема увага мала приділятися історії більшовицької партії, та її ролі у згаданих процесах. Було поставлено питання про важливість спогадів учасників революційної боротьби для більш детального та всебічного висвітлення різних аспектів цієї ключової для молодого радянської держави події.

Особливе пошуків активності дослідницької та видавничої діяльності іспарту було приурочене до певних ювілейних дат. Найбільш потужні масиви джерел були зібрані в контексті підготовки до революційних річниць. Сучасна російська дослідниця Казакова М., з огляду на це відзначає, що вся опублікована мемуаристика несла на собі тавро святкового революційного пафосу [15, с.11].

Вже до п'ятиріччя Жовтневої соціалістичної революції найпередовіші губернські іспарти підготували та видали збірники історико-документальних та мемуарних матеріалів. Основне місце в таких збірниках, як і в перших номерах журналу «Літопис революції», відводилось спогадам учасників та очевидців цих подій [16].

Таке непропорційне співвідношення дослідників іспартів Сарбей В. пояснював низьким рівнем концентрації джерельної бази української радянської історичної науки, недостатнім досвідом багатьох молодих радянських істориків у використанні архівів, а також їхньою незадовільною фаховою підготовленістю та слабким знанням марксистсько-ленінської методології наукового дослідження. Дані причини, на його думку, і спричинили розробку питань Жовтневої революції та громадянської війни переважно в мемуарному аспекті [17, с.5].

З даними твердженнями можна погодитися, але варто враховувати й інший бік даної специфіки. Робити акцент на залученні мемуаристики в дослідженнях з перших років існування іспартів, наголошував Покровський М. – одна з ключових осіб всієї радянської історичної науки 1920-х рр. [18, с.8-9]. Тож, розробка процесу мемуарописання носила й елементи державного замовлення. Виглядало це може й не надто науково, однак, такий матеріал був максимально ілюстративним та доступним пересічному читачу.

Чітка вертикаль коригування з центру діяльності осередків іспарту дозволяла мобільно реалізовувати поставлені цілі. На найнижчому рівні іспартвідділи спирались на широку мережу тематичних гуртків та партійних організацій. Серед таких Товариство старих більшовиків, Товариство політкаторжан та засланих, гуртки учасників більшовицького підпілля та радянських партизанів, різного роду земляцтв, що організовували при райкомах партії, заводах тощо.

В основному, механізм взаємодії центральних органів іспарту (республіканського та всесоюзного) з місцевими відділеннями реалізовувався через розсилку їм значної кількості методичних рекомендацій та різного роду настанов, стосовно актуальних тем які підлягали розробці.

Однак, існував і зворотній варіант. Губернські іспарти, враховуючи власну регіональну специфіку, розробляли теоретичну частину подальших досліджень, що в подальшому обов'язково мала бути затвердженою центральним органом.

Один з таких механізмів визначала інструкція 1926 р. ухвалена центральним іспартом при ЦК ВКП(б) в контексті підготовки до десятиріччя Жовтневої революції [19, арк.4].

Загалом процедура підконтрольності регламентувалась Положенням про іспартвідділи Окружних Комітетів КП(б)У за 1926 р., в якій відзначалась обов'язковість погодження плану своєї роботи з центральним республіканським іспартом, та проведення даного плану через Окружний Партійний Комітет [20, арк.26].

В даному випадку, нас буде цікавити як розгорталась робота по формуванню саме мемуарного корпусу, методики його збору та опрацювання.

В Інструкції про складання хроніки місцевих парторганізацій, що розсилалася 1925 р. Іспартом ЦК КП(б)У було чітко розмежовано та структуровано всі матеріали які підлягали збору та опрацюванню. Згідно неї, виділялось 4 типи джерел: архівні, газети, друковані видання та мемуари [21, арк.61-67].

У вже згаданих Положеннях про іспартвідділи Окружних Комітетів КП(б)У, що в 1926 р. затверджувались окружними бюро ЦК КП(б)У, було визначено основні цілі та завдання їх роботи. Серед таких значилось, що окружні іспартвідділи проводять процедуру збору спогадів, однією з форм якого має бути організація засідань «вечорів спогадів» [22, арк.26].

«Мы должны написать историю по знакам, выжженным на спинах оставшихся в живых рабочих и крестьян, запечатанных в мозгу и сердце каждого борца. Пусть будет написано не совсем грамотно, важны факты, рассказанные самими участниками, они ценны уже сами по себе» – говорилося в зверненні голови Катеринославського губерньського іспарту до уповноважених представників на місцях [23, арк.41].

Тож, можемо констатувати, що писемні наративи мали стати однією з основних груп матеріалів, на якій має акцентуватися увага співробітників іспарту.

Що стосується процесу їх, так би мовити, офіційного писання, то основу даної специфіки диктували досить детально розроблені питальники.

Так, Катеринославський губернський іспарт розсилав уповноваженим своїм працівникам на місцях перелік питань які мали бути висвітлені під час написання спогадів. Даними питальниками мали керуватися співробітники під час інтерв'ювання, а також безпосередньо самі автори спогадів, яким вручались такі примірники [24, арк.35-37]. Запропонований комплекс питань ставав визначальним фактором, що впливав на подальшу структуру, інформаційну насиченість та загальну специфіку спогадів.

Процес, фактично примусового писання спогадів, відзначав Сарбей В., лаконічно пояснюючи це вимогами порядку «партійної дисципліни» [25, с.5].

В цілях віднайдення учасників революційної боротьби, зокрема ветеранів Громадянської війни, іспарт регулярно публікував оголошення в губернській та республіканській пресі, в яких просив сповістити свої координати осіб які себе до таких відносять [26, арк.11]. В подальшому, через листування з такими людьми, велися всілякі координації по залученню їх до тематичних гуртків, схиляння до написання спогадів та передання інших можливих матеріалів до іспартів.

Для більш широкого охоплення мас та їх залучення до процесу збирання матеріалів, центральними іспартами на місцях було ініційовано створення земляцтв з учасників громадянської війни. В уставах таких земляцтв, зокрема Катеринославського, серед завдань групи виділявся напрямок діяльності по виявленню всіх активних учасників революції, та «побудження» їх до запису своїх спогадів [27, арк.36].

Районні уповноважені працівники іспарту мали влаштовувати відкриті масові зібрання, притягуючи до них старих більшовиків, учасників революційного руху та громадянської війни, де ті, в свою чергу, виступали із заздалегідь підготовленими спогадами. Такі зібрання бажано було приурочувати до ювілейних дат як загального так і місцевого значення [28, арк.131]. За інструкціями Іспарту, об'єднуватися в групи та писати спогади мали навіть учасники так званого «продовольчого фронту», однак подібних об'єднань нами не зафіксовано [29, арк.160].

З другої половини 1920-х рр., до розробки тематики Жовтневої революції та Громадянської війни, іспарт пропонував залучати студентів та аспірантів в контексті їхніх наукових пошуків. В процесі таких розробок, зрозуміла річ, мали збиратися та використовуватися свідчення очевидців [30, арк.26-27].

Бюро сприяння губернським іспартам створювались і в інших містах, в яких проживала значна кількість людей, що брали участь у революційних подіях на територіях відповідних губерній. Так, в 1926 р. в Москві, було організовано бюро сприяння Катеринославському іспарту, яке від початку очолила видна учасниця революційних рухів Гопнер С. [31, арк.53]. В 1927 р. дане бюро нараховувало 70 чоловік. Серед його завдань, пріоритетним значилось написання учасниками спогадів, які потім відправляли до Катеринославського іспарту [32, арк.56]. Подібний гурток було створено в Одесі, з яким підтримувався постійний зв'язок [33, арк.141].

Що стосується процесу запису спогадів на зборах чи засіданнях, то вони мали фіксуватися уповноваженими особами, а потім передаватися до іспартвідділів окружкомів. До того ж, працівники іспарту самостійно визначали актуальні питання для обговорення та відбирали необхідну інформацію для запису [34, арк.38]. Активно практикувались вечори збору спогадів, де живі оповіді ветеранів стенографувались і в подальшому піддавались редагуванню. Важливість тих чи інших тем визначалась представником іспарту, який мав бути політично зрілим, ідейним більшовиком, бажано приймавшим участь у обговорюваних подіях.

До центрального та губернських іспартів зафіксовано безліч звернень як і самих авторів, так і місцевих уповноважених працівників іспарту, з проханнями прислати літературу посібникового типу, де були б проанонсовані рекомендації по написанню спогадів, подано загальну хронологію подій. Дані матеріали мали стати підґрунтям «правильного» висвітлення ключових подій Громадянської війни [35, арк.86].

Очевидним є той факт, що тексти, які були створені в результаті подібних зустрічей, лише опосередковано можуть претендувати на право бути зарахованими до групи писемних наративних джерел. Відображення особистісного бачення та ставлення до тих чи інших подій Громадянської війни в них мінімізоване. Але, тим не менше, в них закладений певний фактовий матеріал та більш ніж в будь яких інших джерелах прослідковується офіційний історіографічний дискурс (фон) в якому вони були створені.

Також, з другої половини 1920-х років прослідковуються зміни як у авторському складі мемуаристів, так і в їхній тематичній спрямованості. Спогади загальновідомих лідерів революційної боротьби поступаються місцем новим, автори яких були діячами дрібнішого масштабу. Більшість з них – це пересічні учасники та очевидці Жовтневої революції та Громадянської війни.

Змістове навантаження спогадів також зазнає трансформацій. Особливо цей процес стає помітним після 1925 р. – XIV з'їзду партії що взяв курс на індустріалізацію. З цього часу посилюється політизація та пролетаризація всієї радянської історіографії. Вимоги та критерії іспартів до спогадів все більше поглиблюються, нав'язування певних рамок стає відчутнішим.

На початок 1930-х рр. ці тенденції остаточно оформлюються. Складні процеси внутрішньопартійної боротьби та переформатування партії призвели до поглиблення змін цілей та завдань іспартів, що полягали в висвітленні дещо коригованої лінії партії, а відтак і її історії, яка б відображала позиції сталінської групи. Це позначилось й на специфіці їх дослідницької діяльності.

Якщо в 1920-х рр. актуальними вважались матеріали не лише більшовицького табору, а й протиборчих сторін, то в 1930-х рр. на них ставилось тавро контрреволюційності, та недостовірності. Їхня наукова чи інформаційна цінність вже не відповідала потребам ідеологічної системи.

Варто згадати хоча б спогади представника махновського руху Білаша В., які друкувались в Літописі Революції в 1928 р. Подібний лібералізм був вже неприпустимий в 1930-х роках.

Виходячи з тенденцій утвердження культу особи в Радянському союзі, спогади все більше мали переорієнтовуватися на висвітлення ролі радянських вождів, легендарних комдивів, та героїв місцевого рівня, список яких диктувався перманентними змінами в партійній кон'юктурі.

Тепер, збори різного роду земляцтв, вечорів збору спогадів, бюро сприяння діяльності істпарту і т.п. виражено носять цілі пропагандистської трибуни, де початку засідань передувало тривале вступне слово політпрацівника у вигляді інструктажу. Воно заключалося в роз'ясненні політики партії, та надання основних рекомендацій щодо принципово важливих моментів які варто освітити в своїх спогадах.

Наголошувалось на обов'язковості висвітлення ролі Сталіна Й. і Фрунзе М. в стабілізації фронту та ліквідації всіх проривів білогвардійців, дезорганізаторську діяльність Троцького Л., зрадницькі випадки меншовиків та есерів. Кожен автор мав усвідомлювати високу мету поєднання історії Громадянської війни з завданнями сьогодення [36, арк.2]. Такі збори, в більшій мірі стали ретранслятором історико-революційних ідей, аніж механізмом фіксації усних наративів.

Дані факти свідчать про зміну функцій істпартів від історико-партійних до виключно пропагандистських, що зрозуміло відбилось і на якості наративів писаних під їхнім впливом. Головна ціль діяльності істпартів схилилась до формування нової колективної історичної свідомості радянського суспільства.

В 1930-х рр. механізми збору спогадів все більше увиразнюються та структуруються. Найпоширенішою формою виявлення потенційних мемуаристів (офіційно іменували спогадачами) було анкетування на підприємствах, за результатами якого відбирались учасники революційних подій, на думку працівників істпарту спроможних надати корисну та якісну інформацію. Далі, таким «призначеним» претендентам пропонувалось або самому написати спогади по відповідному питальнику, або з'явитись на бесіду з відповідальним працівником для запису його свідчень [37, арк.40]. Продовжувалась також практика проведення групових співбесід, де відповіді присутніх детально стенографувались. В цей час, писання спогадів, в основній своїй масі покладалось на представників пролетаріату.

Як підсумовувала російська дослідниця Клопихіна В., використовувані істпартами методи збору спогадів являлись інструментом випрацювання нової моделі історичної пам'яті мас як фундаменту нового історичного мислення, що лежав в основі більшовицької цілі по створенню нової людини [38, с.23].

Основним виданням 1920-30-х рр. в Українській РСР, де публікувались як спогади так і статті, з тематики Жовтневої революції та Громадянської війни був журнал Літопис революції, що видавався 1922-33 рр. в м. Харків. До 1929 р. він був друкованим органом Істпарту ЦК КП(б)У, пізніше – друкованим органом Інституту історії партії і Жовтневої революції на Україні при ЦК КП(б)У. Дане видання було республіканським аналогом журналу Пролетарская революция – періодичного органу Істпарту ЦК РКП(б). В 1922-27 рр. мова видання була російською, 1928-29 рр. – російською та українською, а з 1930 р. – видавався українською мовою.

Літопис Революції активно співпрацював з губернськими (окружними) істпартами, які були постачальниками великої маси спогадів, що були в них вміщені. Окремо виходили тематичні номери присвячені історії значних губернських чи промислових центрів, зокрема, 2-й номер за 1923 р. вміщував матеріали про Катеринославщину.

Загальний формат даного видання в 1920-х рр. можна охарактеризувати як науково-популярний, де основний масив складали саме спогади учасників революційних подій. В 1927-28 рр. спостерігається поступовий відхід від публікування спогадів та надається перевага аналітичним розвідкам. На цій тенденції наголошували і радянські дослідники, пояснюючи її зростанням наукового рівня видання, фахової підготовки дослідників та загальним позитивним поступом радянської історичної науки [39]. Однак, аналітичність матеріалу заключалась, як правило, не в схильності до об'єктивізму, а скоріше в необхідності наукового обґрунтування ідеології партії сталінського зразку, викритті зародків різного роду «ухилив» та ворогів народу.

Спогади які були відібрані для публікування чи то в Літописі революції, чи в тематичних регіональних збірниках проходили довгий шлях редагування та вивірення на ідеологічну витриманість та інформаційну відповідність. Цей процес поступово поглиблювався з кінця 1920-х рр.

Окрім редакторської обробки текстів, працівниками істпартів практикувалась процедура, коли вони надсилались «політично зрілим» командирам загонів, які брали участь у висвітлюваних подіях або іншим авторитетним особам військової чи політичної галузі для вичитки, корегування та загального їх аналізу [40, арк.127].

Партійні комітети КП(б)У також виконували активну наглядову функцію в процесах підготовки та публікації регіональних збірників матеріалів. Так, Катеринославський Окружком постановив виключити всі дискусійні моменти зі спогадів, що мали бути вміщені в ювілейному збірнику до 10-ї річниці Жовтневої революції на Катеринославщині [41, арк.37]. Таким чином, тексти остаточно втрачали авторські особливості та елементарні оціночні судження і в кінцевому варіанті виглядали фактично як хронології подій зафіксованих очевидцем. Від гріха подалі, спогади, обтяжені роздумами та дискусіями, Окружком рекомендував направляти в редакцію журналу Літопис Революції де, вочевидь, більш ідеологічно обізнані працівники мали визначати їх відповідність до вимог часу та партії.

В свою чергу, редактори Літопису Революції, за часту, повертали прислані до публікації спогади та статті в істпарту для доопрацювання. Серед недоліків відзначалась надто висока їх науковість та складність для читання [42, арк.79]. Даний факт підкреслює схильність видання до більш популяризаторських матеріалів, які б відігравали пропагандистські функції та були доступні для більш широкого кола читачів.

Іншим варіантом популяризації «правильних» спогадів та донесення їх до широкої аудиторії було видання регіональних тематичних збірників, про які ми вже коротко згадували. Їхня базова відмінність полягала в публікації спогадів представників регіонального масштабу на відміну від журналу Літопису

Революції, який надавав перевагу авторам, що представляли вищий прошарок партійного та державного керівництва.

Процес підготовки та видання таких матеріалів покладався на губернські (пізніше окружні) істпарті. Однак, таке право мали лише ті істпартвідділи, кадровий та професійний рівень яких відповідав необхідному, на думку центрального істпарту, рівню.

Так, перші результати роботи в цьому напрямку побачили світ вже 1922-23 рр. та були приурочені до 5-ої річниці Жовтневої революції. Видання, що містили як спогади так і документальні матеріали, були підготовані та видані в Харкові, Києві, Катеринославі [43]. Даний процес набрав масштабності до наступного значного ювілею – десятиріччя Жовтневої революції. Тоді подібні збірки вийшли у Києві, Дніпропетровську, Харкові, Артемівську, Єлисаветграді, Одесі, Миколаєві [44].

Вони містять значний фактовий матеріал, чітку хронологію подій, широкий діапазон авторів породжував характерну нерівномірність тематичного навантаження та рівнів викладу. Враховуючи незначні накладі даних видань, було б перебільшенням говорити про широку їх популярність – основним джерелом інформації лишалась преса.

На кінець 1930-х рр. тенденції до згортання діяльності місцевих істпартів ставали все очевиднішими. Пропагандистські функції через призму історико-партійної науки перейняв на себе Інститут історії партії та Жовтневої революції на Україні (з 1939 р. перейменований на Український філіал Інституту Маркса-Енгельса-Леніна при ЦК ВКП(б)). Підходи до історії Жовтневої революції та Громадянської війни все більше уніфікувались, та остаточно були закріплені в «Короткому курсі історії ВКП(б)» що вийшов в 1938 р. [45]. Концепція даного видання була розроблена при безпосередній участі Сталіна Й. та надовго стала потужною енциклопедією з історії марксизму-ленізму та ВКП(б). Сталінський «Короткий курс...» давав офіційні тлумачення радянської історії, та не передбачав ніяких інших її інтерпретацій. Враховуючи колосальні масштаби тиражування «Короткого курсу...», він швидко став настільною книгою членів партії та всієї радянської історичної спільноти сталінської доби. Тож, подальші зразки революційного мемуарописання рідко виходили за межі встановлені даним виданням.

Остаточно місцеві істпарті були ліквідовані в 1939 р., шляхом підпорядкування їх архівам обкомів КП(б)У. З ліквідацією основної структури яка займалась ініціюванням писання спогадів цей процес призупиняється. Іншим фактором зменшення цікавості до тематики Громадянської війни стала Друга світова війна, яка стала ще одною ключовою подією в радянській історіографії, що вимагала відповідного осмислення та «правильного» висвітлення.

Таким чином, на кінець 1930-х рр. логічно завершується досить продуктивний, динамічний та насичений етап радянського революційного мемуарописання. За відносно короткий термін (менше 20 років) було створено та зафондовано величезний масив писемних наративів з тематики Громадянської війни. Без сумніву, ключову роль в даних процесах відігравали істпарті, які в процесі своєї діяльності випрацювали дієві, передові методики та механізми збору мемуарних джерел. В подальшому, їхні розробки часто використовувались в якості інструментарію для досліджень в різних галузях радянської історичної науки. Можна говорити про розробку істпартами основних принципів усної історії та радянського краєзнавства. Однак, ці напрями не пройшли процес свого методологічного становлення через досить швидку ліквідацію даних структур та все більшому їх підпорядкуванню вимогам міцніючої ідеологічної машини сталінського зразку.

Використання писемних наративних джерел радянського періоду в наукових розробках має базуватися на ґрунтовному дослідженні специфіки їх утворення. Такі тексти мають приховані змісти та мотиви, що не має знижувати їх інформативну цінність, а навпаки – відкривати нові поля для наукових пошуків.

В 1920-30-ті роки, під тиском утвердження тоталітарного режиму в СРСР, жанр революційної мемуаристики пережив трансформацію від інформативних цілей, до виключно пропагандистських, де людська пам'ять ставала інструментом ідеологізації в процесах навмисного викривлення та «забування» історичної дійсності.

Джерела та література

1. Сарбей В. Г. Виникнення та діяльність на Україні Істпартів (Комісії по історії Жовтневої революції і Комуністичної партії) // Питання Великої Жовтневої соціалістичної революції у вітчизняній та зарубіжній історіографії. Матеріали республіканської наукової конференції (Одеса, 12-15 жовтня 1966 р.). – Київ, 1967. – С. 24-28.
2. Сарбей В. Г. Істпарті та їх місце в розвитку історичної науки на Україні / В. Г. Сарбей // «УІЖ». – 1967. – №1. – С. 3-10.
3. Кашкін Б. Й. Документи про створення та діяльність Істпарту ЦК КП(б)У / Б. Й. Кашкін // Архіви України, 1970. – № 6. – С. 71-74.
4. Щедрина Д. С. Діяльність Істпартів України по збиранню документів з історії партії та Жовтневої революції (1921–1929 рр.) / Д. С. Щедрина // УІЖ. – 1974. – №2. – С. 13-21.
5. Комаренко Н. В. Новые научно-исследовательские учреждения исторического профиля на Украине / Н. В. Комаренко // Великий Октябрь: История. Историография. Источниковедение: Сборник статей. – М., 1978. – С. 207-218.
6. Голубцов В. С. Мемуары как источник по истории советского общества / В. С. Голубцов. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1970. – 114 с.
7. Стрельский Г. В. Мемуары как источник изучения истории Великого Октября на Украине / Г. В. Стрельский. – К.: Вища школа, 1978. – 136 с.
8. Московченко Н. Двозначність поняття «єдиний державний архівний фонд» (роль Істпарту в розвитку архівної справи в Україні) / Н. Московченко // Студії з архівної справи та документознавства. Т. 13 / Держкомархів України, УНДІАСД, Європ. ун-т. – К., 2005. – С. 9-13.
9. Пиріг Р. Я. Архіви Комуністичної партії України : формування, структура, функціонування / Р. Я. Пиріг // Нариси історії архівної справи в Україні: Посібник / За загальною редакцією І. Б. Матяш та К. І. Климової. – К., 2002. – С. 427-442.

10. Пиріг Р. Я. Мемуари сучасників як джерело з історії Української революції 1917-1921 років / Р. Я. Пиріг // Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 років. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – Вип. 4. – С. 31-58.
11. Гиляка С. А. Розвиток історичного краєзнавства на Миколаївщині у 20-30-ті роки ХХ ст. / С. А. Гиляка // Наукові праці. Історичні науки : науково-методичний журнал. – Миколаїв : Видавництво МДГУ ім. Петра Могили, 2002. – С. 101-104.
12. Дашинова М. Ю. История создания и деятельности Истпартов на территории Байкальского региона: 1921-1939 гг.: автореф. дис. канд. ист. Наук / М. Ю. Дашинова. – Улан-Удэ, 2009. – 25 с; Дряблова Е. Е. Деятельность губернских истпартов в 1922-1929 годах: По материалам Иваново-Вознесенской, Костромской и Владимирской губерний: автореф. дис. канд. ист. Наук / Е. Е. Дряблова. – Иваново, 2003. – 26 с; Калинкина Е. А. Комиссии по истории Октябрьской революции и коммунистической партии на Южном Урале в 1920-1939 гг. автореф. дис. канд. ист. Наук / Е. А. Калинкина. – Челябинск, 2009. – 28 с; Селунская Е. А. Деятельность Тверского губернского истпарта в 1922-1929 гг.: история и источники изучения: автореф. дис. канд. ист. Наук / Е. А. Селунская. – СПб., 2010 – 23 с.
13. Казакова М. А. Воспоминания об Октябрьской революции 1917 года в Среднем Поволжье как исторический источник : автореф. дис. кандидата истор. наук : 07.00.09 / М. А. Казакова. – Казань : Казан. гос. ун-т им. В. И. Ульянова-Ленина, 1994. – 21 с.
14. Культурне будівництво в Українській РСР. Важливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду 1917-1959 : збірник документів. – Т. 1 (1917 - червень 1941 р.р). – К : Держполітвидав. – 1959. – 881 с.
15. Казакова М. А. Воспоминания об Октябрьской революции 1917 года в Среднем Поволжье как исторический источник : автореф. дис. ... кандидата истор. наук : 07.00.09 / М. А. Казакова. – Казань : Казан. гос. ун-т им. В. И. Ульянова-Ленина, 1994. – 21 с.
16. Пятая годовщина Октябрьской революции (1917 – октябрь 1922): Воспоминания. – Екатеринослав, 1922. – 284 с; Октябрьская революция. Первое пятилетие. Сборник / Под общей ред. Д. Лебеда и В. Затонского. – Харьков: Государственное издательство Украины, 1922. – 652 с.
17. Сарбей В. Г. Истпарти та їх місце в розвитку історичної науки на Україні / В. Г. Сарбей // «УІЖ». – 1967. – №1. – С. 3-10.
18. Покровский М. Н. От Истпарта / М. Н. Покровский // Пролетарская революция. – 1921. – №1. – С. 5-9.
19. ДАДО. – П. 24. – Оп. 1. – Сп. 15. – 89 арк.
20. ДАДО. – П. 24. – Оп. 1. – Сп. 18. – 86 арк.
21. ДАДО. – П. 24. – Оп. 1. – Сп. 15. – 89 арк.
22. ДАДО. – П. 24. – Оп. 1. – Сп. 18. – 86 арк.
23. ДАДО. – П. 24. – Оп. 1. – Сп. 18. – 86 арк.
24. ДАДО. – П. 24. – Оп. 1. – Сп. 15. – 89 арк.
25. Сарбей В. Г. Истпарти та їх місце в розвитку історичної науки на Україні / В. Г. Сарбей // «УІЖ». – 1967. – №1. – С. 3-10.
26. ДАДО. – П. 24. – Оп. 1. – Сп. 18. – 86 арк.
27. ДАДО. – П. 24. – Оп. 1. – Сп. 18. – 86 арк.
28. ДАДО. – П. 24. – Оп. 1. – Сп. 18. – 86 арк.
29. ДАДО. – П. 24. – Оп. 1. – Сп. 16. – 193 арк.
30. ДАДО. – П. 24. – Оп. 1. – Сп. 16. – 193 арк.
31. ДАДО. – П. 24. – Оп. 1. – Сп. 22. – 124 арк.
32. ДАДО. – П. 24. – Оп. 1. – Сп. 32. – 233 арк.
33. ДАДО. – П. 24. – Оп. 1. – Сп. 33. – 180 арк.
34. ДАДО. – П. 24. – Оп. 1. – Сп. 18. – 86 арк.
35. ДАДО. – П. 24. – Оп. 1. – Сп. 49. – 162 арк.
36. ДАДО. – П. 24. – Оп. 1. – Сп. 87. – 116 арк.
37. ДАДО. – П. 24. – Оп. 1. – Сп. 107. – 125 арк.
38. Клопихина В. С. Деятельность истпартов на Северном Кавказе : 1920-1939 годы : автореф. дис. канд. ист. наук : 07.00.02 / В. С. Клопихина. – Ставрополь : Ставроп. гос. ун-т, 2011. – 26 с.
39. Комаренко Н. В. Журнал «Літопис революції»: Історіографічний нарис / Н. В. Комаренко. – К.: Наук. думка, 1970. – 172 с.
40. ДАДО. – П. 24. – Оп. 1. – Сп. 16. – 193 арк.
41. ДАДО. – П. 24. – Оп. 1. – Сп. 32. – 233 арк.
42. ДАДО. – П. 24. – Оп. 1. – Сп. 16. – 193 арк.
43. Пятая годовщина Октябрьской революции (1917 – октябрь 1922): Воспоминания. – Екатеринослав, 1922. – 284 с; Октябрьская революция. Первое пятилетие. Сборник / Под общей ред. Д. Лебеда и В. Затонского. – Харьков: Государственное издательство Украины, 1922. – 652 с.
44. Из истории Октябрьской революции в Киеве: (Воспоминания участников) / Ред. и примеч. В. Манилова. – Харьков, 1927. – 122 с; 1917 год в Харькове. Сб. статей и воспоминаний. – Днепропетровск, 1927. – 383 с; Борьба за Советы на Екатеринославщине. Сб. воспоминаний и статей. – Днепропетровск, 1927. – 292 с; Борьба за Октябрь на Артемовщине. Сб. воспоминаний и статей. – Харьков, 1929 – 391 с; Октябрь на Одешине. 1917-1927. Сборник статей и воспоминаний к 10-летию Октября. – Одесса: Одесская окр. Октябрьская комиссия и истпарт. Отд. окружкома КП(б)У. – 1927. – 492.
45. История Всесоюзной коммунистической партии (большевиков). Краткий курс / Под ред. Комиссии ЦК ВКП(б). – М., 1938. – 352 с.

Звилинский С. А. Советская революционная мемуаристика 1920-30-х гг. (на примере Екатеринославского истпарта)

Статья показывает истоки, а также процесс складывания комплекса письменных нарративных источников по истории Гражданской войны в России, за период 1920-30-х гг. Основное внимание в ней уделено Комиссии по истории Октябрьской революции и истории Коммунистической партии (Истпарту) – которая являлась ключевой структурой занимающейся сбором и обработкой источников данного вида. На примере Екатеринославского (Днепропетровского) истпарта показано трансформацию функций данных институций, методiku и принципы их работы.

Ключевые слова: Истпарт, письменные нарративы, мемуарные источники, воспоминания, революционное мемуарописание, пропаганда.

Zvilinskiy S. O. Soviet revolutionory memoirs during 1920-30's (based on the materials of Yekaterinoslavskiy Istpart)

In the article is shown the beginnings process of assembling complex narrative written sources on the history of the Civil War in Russia for the period during 1920-30's. The main emphasis is given to the Commission on the history of the October Revolution and the History of the Communist Party (Istpart) – a main structure which collected and processed this type of sources. For example istpart of Ekaterinoslav (Dnipropetrovsk) is shown us the transformation of functions of this institutions, methods and principles of their work.

Keywords: *Istpart, written narratives, revolutionary memoirs, reminiscences, memoir sources, propaganda.*

УДК 94(470+571):929Георгієвський"1830/1911"

О. Є. Ліхачова

**ПЕРЕДОВІ СТАТТІ О. І. ГЕОРГІЄВСЬКОГО З ПРИВОДУ ПОЛЬСЬКОГО
ПОВСТАННЯ 1863–1864 рр. У «МОСКОВСКИХ ВЕДОМОСТЯХ»**

Розглянуто журналістську діяльність О. І. Георгієвського у «Московских ведомостях». На основі аналізу статей, а також завдяки залученню інших історичних джерел доведено авторство О. І. Георгієвського у ряді статей, які вийшли в світ в цьому виданні в 1863-1864 рр. і були присвячені проблемам польського повстання. Досліджено його погляди на причини та головні чинники цього конфлікту, визначено його бачення основних мотивів європейської дипломатії. З'ясовано роль О. І. Георгієвського у збільшенні авторитету «Московских ведомостей».

Ключові слова: *О. І. Георгієвський, «Московские ведомости», польське повстання, передова стаття.*

Сучасна українська історична наука переживає зараз період, коли проблематика, пов'язана з феноменом вивчення інтелектуальної історії набуває все більшої актуальності. Звертання до біографій історичних діячів, що мали значний вплив на формування і розвиток різних громадських та наукових інститутів, є актуальним і перспективним напрямком сучасної науки. До таких історичних осіб, безумовно, належить О. І. Георгієвський, багатостороння діяльність якого збіглась з виключно важливим етапом трансформації суспільно-політичного ладу Російської імперії в період проведення олександрійських реформ і з подальшою модернізацією держави в 90 р. XIX ст.. Дослідження інтелектуальної спадщини О. І. Георгієвського, що складається з історичних праць, публіцистичних творів, статей у періодичних виданнях дозволяє не лише відстежити його життєвий шлях від ліцейського викладача, видавця регіональної періодики, журналіста центральної преси до сенатора, а і надає можливості ліквідувати низку «білих плям» історичного минулого.

Метою даної статті є дослідження внеску О. І. Георгієвського до формування політичної позиції «Московских ведомостей» щодо повстання у Польщі у 1863-1864 рр. До наукових завдань статті слід віднести аналіз статей, присвячених цим подіям з метою їх атрибуції, особливо, враховуючи той факт, що в історичній літературі склалась думка про М. Н. Каткова, як про єдиного автора передових статей «Московских ведомостей». Така позиція знайшла відображення в книзі А. О. Роота під назвою «Історія жанру передової статті» [1, с. 111]. Подібна позиція зустрічається і в ряді робіт, присвячених аналізу оцінок газетою ряду зовнішньополітичних проблем Росії другої половини XIX ст. Так, у праці Л. І. Нарочницької «Росія і війни Пруссії в 60-х роках XIX ст. за об'єднання Німеччини "зверху"» згаданий цілий ряд статей, опублікованих в «Московских ведомостях» з цієї проблеми, автором яких помилково названий М. Катков, хоча насправді вони належали перу О. І. Георгієвського [2, с. 177]. Для розуміння ролі О. І. Георгієвського в розвитку журналістики другої половини XIX ст. велике значення має монографія А. Г. Гачевої «Нам не дано передбачити, Як слово наше відгукнеться...» (Достоевський і Тютчев), де майже вперше згадується про О. І. Георгієвського як журналіста та автора багатьох передовиць «Московських відомостей» [3, с. 528–568]. Тож, аналіз історіографії проблеми дозволяє звернутись до дослідження діяльності О. І. Георгієвського у цьому виданні.

У листопаді 1862 р. О. І. Георгієвський був запрошений М. Н. Катковим і П. М. Леонтьєвим взяти участь у видавництві «Московских ведомостей». «Мова йшла про те, щоб перетворити цю газету на свого роду російську «Times» і створити з неї велику і добродійну силу так, щоб мало-помалу обговоренню її стали доступні всі справи зовнішньої і внутрішньої політики Росії, і щоб до голосу її прислухалися всі громадські і державні наші діячі, не виключаючи й самого государя», – писав О. І. Георгієвський [4, с. 114]. Під редакцією М. Н. Каткова «Московские ведомости» стали виходити в світ з 1 січня 1863 р., в момент напруженої обстановки в країні, пов'язаної з початком польського повстання [5, с. 152]. Таким чином, О. І. Георгієвський брав участь у її виданні спільно з М. Н. Катковим до початку серпня 1866 р., коли перейшов на роботу в Міністерство народної освіти. Особливо необхідно виділити період з кінця 1863 р. по травень 1864 р. У цей час відбувся перехід О. І. Георгієвського до редакції «Русского инвалида», де він займався головним чином аналізом міжнародних відносин. Після закінчення цього періоду О. І. Георгієвський знову повернувся до роботи в «Московских ведомостях».

З початку 1863 р. основною темою передовиць «Московских ведомостей» були події в Польщі. Тема повстання в Польщі, причини, що його викликали, реакція європейських держав на події в Польщі – всі ці питання практично щодня знаходили своє відображення у номерах «Московских ведомостей» аж до осені